Що не так із Хронікою Романовичів

Микола Жарких

В найновішій книзі «Галицько-Волинський літопис: текстологія» [далі скорочено – ГВЛТ; К.: Академперіодика, 2020 р. – 929 с., під редакцією О. П. Толочка (О. П. Т.)] група провідних українських фахівців поставила собі задачу з'ясувати текстуальні зв'язки ГВЛ – як всередині самого тексту, так і з іншими творами.

Ці дослідження виявили вражаючу кількість запозичень із різних перекладних історій (Йосифа Флавія, Іоана Малали, Георгія Амартола, «Олександрії») та руських літописів – «Повісті временних літ» і Київського літопису 12 ст.

На основі цих студій була побудована така загальна схема формування ГВЛ:

> Літописання на Волині виникає після 1264 р. в колі книжників, що перебували під впливом перекладних хронографічних пам'яток. Точніше визначити час початку роботи над літописом не вдається. Наприкінці 1280-х рр. цей перший історичний твір дістає продовження у формі «волинського» літопису. Після 1292 р. «волинський» літопис зазнає редагування тим самим автором або його наступником. Цей автор одночасно провадить систематичне перероблення «галицької» частини, внаслідок чого ГВл остаточно набуває того образу, у якому входить до складу Іпат. кодексу [*Толочко О. П.* Галицько-Волинський літопис: історія тексту. – ГВЛТ, с. 54].

Детально перевіряти – наскільки ця схема обгрунтована – я не збираюсь, бо для цього довелось би написати окрему книгу, і можливо, що й 929 сторінок не вистачило би, а потрібно було би 930 чи навіть 935 сторінок. Я хочу розглянути два питання: 1, чи дана схема відповідає на всі запитання з приводу формування ГВЛ; 2, які ж наслідки має ця текстологічна критика для джерелознавства і подальшого використання ГВЛ для написання якихось «історій» у вузькому сенсі.

Щоб спростити подальший виклад, я буду говорити про *хроніста Романовичів* як автора ГВЛ. Скорочено я зватиму його Хром (і саме ім'я гарне, і до того ж співпадає з назвами хімічного елемента і популярного веб-переглядача). При цьому я не буду застановлятись – хто це був, чи це була одна особа. Досить того, що така людина існувала, бо от ми ж маємо її твір.

Тепер будемо говорити, що Хром-1 написав «галицьку» частину ГВЛ (спрощено буду вважати, що в 1265 році, аби було рівно 60 років від часу першої події – загибелі Романа Мстиславича). Далі Хром-2 написав «волинську» частину (знову спрощено думаю – в 1289 р.), Хром-3 переробив весь твір (знову спрощено – в 1293 р.) і нарешті Хром-4 механічно переписав весь текст, котрий без великих змін дійшов до нас.

Почати треба із Хром-4, роль якого не відбита в наведеній цитаті, але ясна з інших місць книги. О. П. Толочко висловив припущення, що Хром-3 написав тільки чернетку остаточної редакції ГВЛ, і в ній поруч із основним текстом був ще стовпчик, де записано доповнення, котрі Хром-3 планував увести до основного тексту. О. П. Т. навів приклади історичних творів із західної Європи, написаних на пергаменті в такому вигляді, і це припущення не викликає заперечень.

Але Хром-3 не устиг переписати текст набіло і так, щоб пороблені доповнення знайшли своє місце в основному тексті. Цю роботу за нього виконав

писар низької кваліфікаці, копіїст (отой Хром-4), який переписував рядок основної колонки, потім переходив на розташований поруч рядок доповнення, а далі повертався до наступного рядка основної колонки. І так вийшло, наприклад, що в короткому фрагменті про полон Святослава (під 6712 – 1204 роком) із 8 реконструйованих рядків 5 належать до основного тексту, розбитого двома фрагментами доповнення (на 2 і 1 рядок відповідно; реконструкція В. Ю. Аристова – ГВЛТ, с. 125 – 126).

Ще гірша біда спіткала оповідання про похід на Каліш (ІпатЛ під 6737 – 1229 роком), який Вадиму Ставиському довелося розбити на 20 (двадцять) блоків – 10 з основного тексту і 10 – з доповнень, утворивши листковий торт із коржів і прошарків крему [ГВЛТ, с. 252 – 253]. Не заперечуючи проти такої вівісекції, підкреслю – виходить, що остаточний текст переписав не Хром-3, котрий поробив доповнення і знав їх глузд, а копіїст Хром-4, котрий переписав текст дуже красиво, але з утратою глузду.

Отже, хотілося би бачити три реконструкції попередніх етапів формування ГВЛ – в такому гаданому вигляді, як він був створений Хром-1, Хром-2 і Хром-3 відповідно.

Тепер спробуємо уявити собі, як працював Хром-1. Після смерті князя Данила Романовича він вирішив описати історію його княжіння. Отже, в 1265 році він сів за стіл, поклавши по ліву руку переклади Флавія та Амартола, по праву руку – Малалу та «Олександрію», а прямо перед собою – чистий аркуш (умовно вважаю – пергамента). Оскільки Данила всі звали «Романовичем», Хром-1 уповні раціонально припустив, що його батька звали Роман (як звали Данилового діда, Хром-1 не записав, може, що й не знав!). Для цього не треба вигадувати спеціальне джерело.

Але далі [ІпатЛ, 6709 (1201) р.] читаємо: «Зосталися ж два сини його, один чотирьох літ, а другий двох літ». Запис подає цілком конкретну інформацію, і виникає запитання – звідки Хром-1 її узяв. Нагадаю ще раз – схема, розвинена в ГВЛТ, виключає будь-які місцеві писемні джерела з часу перед (моїм умовним) 1265 роком.

Розглянемо спочатку **гіпотезу Хром-1-90**. Вона полягає в тому, що Хром-1 був самовидцем усіх описаних ним подій і просто пам’ятав їх, писав з власної пам’яті.

Чи це можливо?

Із того, що Хром-1 пам’ятав події 1205 року, випливає, що на той час він був уже цілком дорослим і – важливо! – довіреним слугою родини князя Романа. Умовно припускаю, що йому було на той час 30 років, отже, народився він орієнтовно в 1180 році. Додаємо до цього ще 60 коікв – і виходить, що Хром-1 приступив до написання ГВЛ у віці 90 (дев’яноста) років.

На цьому місці треба підкреслити – Хром-1 не міг бути підлітком в 1205 році, бо в такому віці люди не цікавляться «свідоцтвами про народження» інших людей (а в ГВЛ маємо саме «свідоцтво про народження», у письмовому вигляді!). Також не можна думати, що він був дорослим, але якимось конярем чи псарем князя – він був втаємничений у справи князівсьвої родини і мабуть відчував на собі відповідальність за безпеку малих князів (уже не княжичів – вік тут не мав значення. По смерті московського великого князя Василя 3-го залишились його

сини Іван – 3 роки та Юрій – 1 рік, точно як в нашому випадку. І цей Іван весь час звався великим князем, незважаючи на свій дитячий вік).

Припущення, що Хром-1 писав ГВЛ у віці 90 років, хоча й виглядає мало ймовірним, все ж таки не містить нічого цілком неможливого. Гірше те, що воно вимагає подальшого припущення: Хром-1 у цьому віці зберіг творчі здібності, котрі, як добре відомо, природно знижуються з віком. Нині, в 21 ст., середня тривалість людського життя явно більша, ніж в 13 ст., але це мало кому з наших сучасників допомагає. Он академік Б. Є. Патон прожив 101 повний рік, але які твори він написав у віці 90 років? Хіба що лист на підтримку В. Януковича (2011 р.) – але ж він не писав його, а тільки підписав; а може і не підписав (не водив особисто кульковою ручкою), а тільки погодився, щоб поставили його підпис. Отакі «творчі здібності» показав академік (академік, мої любі!) Б. Є. Патон у свої 90 років!

Якщо імовірність першого припущення (дожив до 90 років) умовно оцінити як 10^{-3} (одна тисячна) та імовірність другого припущення (дивом зберіг творчі можливості) – знову як 10^{-3}, то імовірність одночасного виконання обох припущень становитиме уже 10^{-6} (одна мільйонна).

Але і цього не досить. З віком у людей розвиваються старечі хвороби, серед яких не останнє місце займає атеросклероз артерій головного мозку, що приводить до характерних провалів пам'яті, а потім все гіршої й гіршої її роботи, – аж до повної відмови. Простою мовою, людина в 90 років уже нічого не пам'ятає, і ми вимушені вдатись до третього припущення – що Хром-1 був якимось унікальним винятком із загальної закономірності, так що не страждив оцими розладами пам'яті. Знову ставимо імовірність 10^{-3}, і отримуємо наскрізну імвоірність (одночасного виконання всіх 3 припущень) як 10^{-9} (одна мільярдна). Вважаю, що такою імовірністю можна знехтувати і відкинути гіпотезу Хром-1-90.

Ламати – відома річ – не будувати, і спростовувати буває простіше, ніж конструювати. Спробуємо підійти до реконструкції образу Хром-1 з іншого боку. Назвемо цю **гіпотезу Хром-1-50**.

Припускаємо, що він узявся за написання ГВЛ у розквіті творчих сил, скажімо, у віці 40..50 років. Тоді рік його народження – десь 1215..1225-й, і він був молодшим сучасником свого пана, але так само користувався його довірою, був утаємничений в політику Данила і, можливо, навіть відігравав у ній якусь роль (радника, чи що). Далі припускаємо, що він здобув цю довіру й цю посаду (ну, може й не формальну посаду, про які ми в цей час майже нічого не знаємо, але якусь роль, що давала йому оте втаємничення) у віці тих самих 30 років (отже, десь в 1245..1255 роках).

Це одне припущення знімає всі три утруднення гіпотези Хром-1-90, оскільки дожити до 40..50 років, мати при цьому здібності і добру пам'ять – то ніяке не диво.

Але така гіпотеза викликає два нових ускладнення. По-перше, виходить, що події останніх 10..20 років Хром-1-50 описував як самовидець, а попередні події – як історик чи біограф. Але в тексті ГВЛ не видно ніякого виразного контрасту між частинами до і після окресленого рубежа, котрий міг би служити опорою в реконструкції біографії Хром-1.

По-друге, виникає запитання, звідки Хром-1-50 дізнався про те, що діялось перед 1255 (чи 1245) роком?

Тут можливі три припущення, однаково мало ймовірні.

Перше полягає в тому, що Хром-1 в своєму 1265 році розпитував старих людей, котрі пам'ятали старі часи. Легко побачити, що це – маленька модіфікація гіпотези Хром-1-90, в якій ролі писаря й носія інформації розділені між двома особами (і на цьому місці старий Оккам погрожує нам своїм лезом!).

Друге полягає в том, що Хром-1 таки користувався записами подій з попереднього часу – тими самими записами, існування яких категорично відкидають автори ГВЛТ. Звичайно ці записи зовсім не мали тієї літературної форми, якої їм надав Хром-1, але вони містили фактичний матеріал для його роботи. Знову легко бачити, що це – не більше як варіація старої теорії «літописних повістей», з яких складено ГВЛ. Тієї самої теорії, котру розглянув О. П. Толочко у вступній статті і визнав незадовільною.

Третє полягає в тому, що Хром-1 почав розпитувати старих людей про події минулого не в 1265 році, а раніше, скажімо, в тому самому 1245 році чи ще раніше. Розпитав, запам'ятав і далеко пізніше – записав. Тут легко бачити, що це – припущення, скомбіноване із першого і другого. Старі люди, котрі пам'ятами старі часи, таки існували, і їх повісті про старі части таки існували, тільки записаними не на пергаменті, а в пам'яті Хром-1. Додаткове ускладнення для цього варіанту – він вимагає нового припущення, що Хром-1 замислив писати біографію Данила далеко раніше, ніж він сів за стіл у 1265 р. А таке припущення по суті скасовує усю струнку теорію про початок літописання в 1265 році.

Виходить, я не можу ствердно відповісти на перше із поставлених запитань – чи нова теорія розв'язує усі проблеми формування ГВЛ. Ні, одні вона розв'язує, натомість інші (можливо, що й гірші) викликає.

Повернемось тепер до другого запитання – про джерельну вартість ГВЛ зразка 1265 року.

Якщо ми зупинились на гіпотезі Хром-1-50 як більш імовірній, то нам допоможе порівняння уже не з Б. Є. Патоном, а з відомим письменником Левом Толстим (1828 – 1910). Він брав участь в обороні Севастополя в 1854 – 1855 роках і як самовидець написав «Севастопольські оповідання», котрі мають значення не тільки як художня рефлексія подій, а також (до певної міри) значення свідчення учасника подій, отже – історичного джерела.

Але коли він в 1863 – 1869 роках писав свій роман «Війна і мир», він звернувся до подій 1805 – 1812 років, котрі розпочалися за 23 роки до його народження (десь так, як гіпотетичне народження Хром-1-50 – від смерті Романа). Більше того, початок описуваних подій віддалений від початку писання твору на 58 років – майже точно як у випадку Хром-1.

І от уявімо собі, що трапився всесвітній потоп (або й ще гірше – нашестя москалів) і від нього уціліла тільки оця товста книга без титульної сторінки, так що ми не знаємо ані автора, ані оригінальної назви, ані жанрового визначення. Що ми зможемо сказати про описувані події на підставі самого тексту?

Видно, що автор книги показав непогану знайомість із військовою справою, був свідком бою під Шенграбеном і успішних дій батареї капітана Тушина, розумів, що згідно з тактикою того часу артилерія мусить стояти не попереду, але позаду загону піхоти. Далі він був свідком або й учасником битви під Аустерліцем,

бачив, як упав із прапором в руці князь Андрій Болконський і описав усе це в дуже живих фарбах.

Далі він був присутнім при дуже секретній нараді імператора Олександра із міністром поліції Балашовим і записав її у дрібних деталях, які не залишають місця для сумнівів щодо його компетентності. Далі (майже одночасно, у не дуже зрозумілий спосіб) він був присутній у похідній ставці імператора Наполеона на березі Німана і не тільки описав із масою подробиць переправу французької армії, але і показав знання – з ким і про що говорив Наполеон у цей час. Далі він був присутнім при секретній розмові Наполеона із Балашовим, і можна припускати, що автором якщо не всієї книги, то принаймні значної її частини був саме Балашов – хто ж іще міг знати про **обидві** секретні наради?

Але пізніше ця струнка, зв'язна й логічна оповідь про війни Наполеона потрапила в руки іншого автора, котрий пододавав до неї різні інші епізоди – про дівчину, котра хотіла злетіти на небо, про товстуна, який жив у Москві відставним камергером та інші. Якщо ці епізоди вилучити і скласти докупи – знову отримаємо струнку, зв'язну й логічну оповідь про життя вищих кіл російського суспільства, і ця оповідь була у незручний і не дуже природний спосіб перемішана із першою.

Мало того – у тексті виділяється ще рука третього автора чи, точніше, редактора, котрий не знав російської мови і писав по-французьки. Йому належить досить великий епізод на початку роману, цілком написаний по-французьки, і далі вкраплення окремих французьких фраз і речень у російський текст двох оповідань, уже перемішаних.

Французька мова – це варто знати – дуже відмінна від російської, навіть використовує інакший набір літер. Контраст між російською мовою основного автора (авторів) і французькою мовою редактора значно сильніший і виразніший, ніж контраст між мовою «галицької» та «волинської» частин ГВЛ (цей останній згідно спостережень авторів ГВЛТ полягає у різній частотності застосування певних граматичних конструкцій – і тільки [ГВЛТ, с. 26 – 28]).

Висновок зі студій над згаданою книжкою без титульного аркуша може бути таким, що реконструйована з неї оповідь про війни Наполеона може слугувати історичним джерелом про згадані події.

Великим буде наше здивування, якщо знайдеться ще примірник цієї книги із титульною сторінкою, і стане ясно, що автор ані в Аустерліці не бував, ані імператорів Наполеона й Олександра не знав, бо вони померли ще до його народження, що капітана Тушина він просто вигадав, так само як і розмови Балашова, що історія дівчини, котра хотіла злетіти на небо, була запланована од самого початку і що автор досконало володів не тільки російською, але також і французькою мовою. І взагаі це – ніяка не історія, а роман, белетристика на історичну тему.

І от внаслідок студій над текстом ГВЛ з'ясовується, що все це – не що більше як історичний роман, що половецького героя Сомогура Сутойовича автор просто вигадав, і при розмові Лестька із княгинею Романовою він не був і не чув, що там говорилось, бо народився далеко пізніше, так, що й самого Леська живим уже не побачив.

Якщо ми вважаємо текст, написаний у 2-й половині 19 ст. про події початку 19 ст., історичним романом, то так само слід іменувати і текст, написаний в 2-й половині 13 ст. про події початку 13 ст. І цей «початок», за спостереженями

авторів, тягнеться досить далеко, принаймні захоплює і хрестоматійно відомий опис облоги Києва татарами:

> Піддана процедурі «повільного читання» оповідь про здобуття монголами Києва поводиться цілком очікувано: зберігаючи достоїнства літературного твору, утрачає властивості історичного джерела […] Що перед нами: послідовність подій або ж набір стилістичних формул, що не спираються на жодну дійсність? […] Усі без винятку виявлені цитати походять із вибраних епізодів падіння Єрусалима: від вавилонського здобуття до руйнування храму римлянами […] Очевидно, що текст складався через багато років після подій і його літературний компонент набагато переважає історичний [*Толочко О. П.* – ГВЛТ, с. 324 – 325].

Ну, літературно вартісне оповідання про минуле, що не має ознак історичного джерела – це історичний роман, хіба що в тексті ГВЛТ таке визначення прямо не вживається. Але це справи не змінює.

Отже, тепер дослідники стоять перед вибором: чи зарахувати у розряд романів **увесь** ГВЛ в цілому, від початку до кінця – чи тільки **початкову його частину**, залишивши роль джерела за його закінченням. Але – повторюся – не видно виразного місця в ГВЛ, де б закінчувався роман і починався документ.

Обидві можливості настільки невеселі, що мимоволі хочеться, аби хтось із фахівців узяв на себе роль адвоката Галицько-Волинського літопису і розібрав – чи справді цей літопис так тяжко грішний, як то виходить із «акту звинувачення» на 929 сторінках?

… Символічно, що скорочення ГВЛТ дуже нагадує слово *гвалт*. Я не хотів такого зближення – само вийшло, але розглядувана книга таки спричиняє гвалт в усій науці про Русь 13 століття…

Київ, 12 – 15 лютого 2022 р.